

פרק ד

על העשייה בלשון העברית בזמן החדש

ראשית דבר

1. התקופה החדשה בתולדות העברית מתחילה באמצע המאה השמונה-עשרה, כלפני מאתיים ושישים שנה, וכרוכה בהופעת הפרסומים הראשונים של משכילי ברלין.¹ ויש התחלה נוספת כלפני מאה ושלשים שנה, מאז החלה העברית לשוב לחיים מלאים, ותחיית הדיבור העברי, שהיא אחד המעשים המופלאים בתולדות הלשונות, הייתה לאחת ההוויות החשובות בתולדות העם היהודי.² כבר בדור הראשון לדיבור העברי התחיל עיסוק גם בדקדוק העברית המתחיה.³ תחילה היה זה עיסוק נורמטיבי שבא לכוון את התפתחותה ואת הסתגלותה לעולם החדש ולחיים החדשים, לפי שלשון המקורות לא נתנה להם מענה שלם.

2. אפרש את דבריי: המלומדים שחקרו את העברית או עיינו בה בעשורים

* מקצת מסעיפי העיון הזה הוצעו כהרצאה בכינוס "שבעים וחמש שנה למוסד ביאליק", שהתקיים בירושלים ביום י"ב בשבט תשע"א (17 בינואר 2011) בבית מורשת מנחם בגין בירושלים. רובו של הנוסח המלא המובא בזה הוצע ביום עיון שקיים החוג ללשון העברית באוניברסיטת חיפה ביום י"א באייר תשע"א (15 במאי 2011). נוספו לו כאן הערות וביבליוגרפיה.

1. הופעת "קהלת מוסר" של משה מנדלסון וחבורתו באמצע שנות החמישים של המאה השמונה-עשרה נקבעה כנקודת ההתחלה של הספרות העברית החדשה ושל לשונה במפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית (ראה לעיל פרק ב סעיפים 2-5, וכן מה שנכתב אצל כהן, עברית חדשה, בהקדמה בעמ' ה ובמבוא בעמ' ט-יג).

2. ראה לעיל פרק ב סעיפים 6-7.

3. טנא, הכוונת הלשון, עמ' 216-217.

הראשונים לתחיית הדיבור העברי, כגון זאב יעבץ,⁴ יוסף קלוזנר, אליעזר מאיר ליפשיץ, חיים נחמן ביאליק ויצחק אבינרי,⁵ באו להורות הלכות בלשון: מה נכון לומר ומה נכון לכתוב, ומה אינו נכון להיאמר ולהיכתב, וכיצד מחדשים מילים לצורכי החיים החדשים. כמה מהם הקדישו עיונים מעמיקים לשאלות עקרוניות על דרכי החידושים בלשון, כלומר איך ראוי להיענות לצורכי הלשון החיה. ליפשיץ למשל טען שחסרים בלשון ימינו אפשר וצריך למלא מן הארמית,⁶ וביאליק העדיף שהמחדשים ישתמשו יותר במשקלים מאשר בהוספה של תחילות וסופיות⁷ ויצמצמו את המילים הנרדפות בתחום הַאֲלִיָּה על ידי הפרדה גמורה בין הוראותיהן, כך שכל אחת תיוחד לחפץ אחר.⁸

3. באמצע המאה העשרים התחיל גם עיסוק מדעי בלשון החיה. מלומדים החלו לחקור אותה בדרך תיאורית-סינכרונית ובמידת מה גם בדרך היסטורית-כרונולוגית, הן בתחום הדקדוק הן בתחום אוצר המילים.⁹ את המסלול הזה הובילו בתחילה שלושה מלומדים חשובים: זאב בן-חיים ושני חיים – חיים בלנק וחיים רוזן. שני החוקרים האלה הוליכו את מחקריהם על פי השיטה הסינכרונית, ואילו בן-חיים, שנתן גם הוא משקל חשוב לשיטה הסינכרונית בחקר העברית החיה, נבדל משניהם לא רק במתן משקל גם לעיון בה השיטה הדיאכרונית, אלא גם בהביעו את הדעה הברורה כי עם העיסוק בחקירת העברית החיה, שהוא מהלך חשוב ביותר ומתבקש מאוד, ראוי שלא לנטוש את הטיפוח ואת ההכוונה של לשון התרבות.¹⁰

4. שם, שם. טנא מפרט בהמשך דבריו רשימה של כותבי ספרי דקדוק ומתקני לשון.
5. ראה לעיל פרק א סעיפים 6-8 (מה שכתבתי על קלוזנר, על ליפשיץ ועל אבינרי). על ביאליק כתב בן-חיים דברים מעמיקים בעיון מיוחד (בן-חיים, העשייה בלשון). על חידושיו כתבו גם אחרים (ראה ויס, בשוט לשון, עמ' 61-72 והספרות המצוטטת שם בהערה 1, וראה גם מה שכתב שם בעמ' 73-79 על קלוזנר).
6. ליפשיץ, לשאלות הלשון, עמ' 17-25; וראה לעיל פרק א סעיף 7.
7. בן-חיים, העשייה בלשון, עמ' 169-171.
8. שם, עמ' 164-167.
9. אין כמאמרו של בן-חיים, לשון עתיקה, המדגים את העיון הסינכרוני והדיאכרוני כאחד (וראה גם לעיל פרק ב).
10. ראה לעיל פרק ג; פֵּעֵלם של שלושת החוקרים הנזכרים בפנים מצוין בקצרה שם בסעיפים 11-9. וראה גם דבריי על פֵּעֵלו של זאב בן-חיים (בר-אשר, על בן-חיים).

העשייה בלשון העברית

א. העשייה בלשון בכלל

4. פן חשוב בעברית של ימינו הוא העשייה בה ומחקר העשייה הזאת, הפן העשייה המכוונת והמודעת הפן העשייה הספונטנית של דוברים וכותבים. גם בתחום הזה נעשו מחקרים רבים וחשובים, ויש עוד הרבה מה לעשות בחקירת העשייה הנרחבת בלשון החיה – הכתובה והמדוברת – לכל חטיבותיה ולכל סוגותיה. בכירור הזה אתמקד במעקב אחרי העשייה בלשון. בשל קוצר היריעה אעשה זאת בראשי דברים ובהערות קצרות בלבד.

5. תחילה אפרש למה אני מכוון בצירוף "העשייה בלשון". ביטוי זה השתמש בו מורי פרופ' זאב בן-חיים במאמרו "ביאליק והעשייה בלשון" משנת תש"ך. הוא חזר והשתמש בו בשינוי קל בהרצאתו משנת תשל"א "שמונים שנות עשייה בעברית"¹¹. במונח זה ביקש בן-חיים לעמוד על עקרונות מפורשים ועל עקרונות היוצאים מכללא שהנחו את ביאליק (ועושים אחרים בלשון) בחידושי מילים וביצירת צירופים. ויש חוקרים שנקטו מונחים אחרים, כגון "הכוונת הלשון"¹² או "הרחבת הלשון"¹³.

6. ברור שהצירוף "עשייה בלשון" הוא מבע מקיף ביותר. מכוון בו לא רק ליצירת מילים ולבנייה של צירופים חדשים אלא גם לחידושי משמעויות במילים מורשות מדורות קדמונים ומדורות קודמים, ליצירה בתחום הדקדוק לכל ענפיו, ובראש ובראשונה בדרכי התצורה, ולמסלולים נוספים בהכוונת הלשון – כגון המבטא שיש ללמד ודרכי הכתיב והתעתיק שיש לקבוע. כל זה נעשה בתחילה בידי ידענים אנשי מעשה שביקשו להורות לשון תקינה בספרי דקדוק שכתבו לבתי הספר או בטורים ובפינות לשון שפרסמו בעיתונות.¹⁴ ואין צריך לומר כי סופרים, משוררים¹⁵

11. בן-חיים, העשייה בלשון; בן-חיים, שמונים שנות.

12. זה המונח שנקט טנא, הכוונת הלשון.

13. עוזי אורנגן העדיף את המונח הזה (ראה אורנגן, חידוש מילים, עמ' 84; זה מאמר חשוב ביותר, במיוחד במה שנכתב בו על דרכי הרחבת הלשון בעמ' 87-101).

14. טנא, הכוונת הלשון, עמ' 216-220.

15. ביאליק למשל שיקע הרבה מחידושיו בכתיבתו בפרווה ובשירה וגם בעריכה של דברי אחרים (ראה הספרות שהביא ויס, בשוט לשון, בהערה 1 ודבריו החשובים של ביאליק במכתבו לדניאל פרסקי בהערה 34 שם).

ועיתונאים¹⁶ חידשו ומחדשים בכתיבתם מילים חדשות¹⁷ ממש וגם הוראות חדשות במילים מורשות.¹⁸ חידושים נעשו גם בידי מוסדות שעסקו בהכוונת הלשון: ועד הלשון העברית, שאמנם היה גוף התנדבותי, אך היו לו הישגים מוכחים, במידה רבה בזכות העובדה שחבר לאגודת המורים, והאקדמיה ללשון העברית, שנהנית ממעמד של גוף רשמי מכוח חוק המדינה. ראוי להדגיש שעבודתה מבוססת זה שנים על מחקר העברית לתקופותיה.¹⁹ אף אם לא כל חידושיהם של שני המוסדות נשתרשו ומשתרשים בלשון הכתובה או המדוברת, מספר גדול של חידושים שחידשו הכה ומכה שרשים, הרבה מעבר להצלחתם של מוסדות מקבילים בארצות אחרות.²⁰ שליחיהם של כל אלה היו מורי בתי הספר והעיתונאים והסופרים והמתרגמים ועורכי הלשון וכל מי שכתב ודיבר עברית. בשנים האחרונות, משנתמעטו כותבי טורים וכותבי ספרי דקדוק אבל נתרכו דוברי העברית הילידיים, מעשה היצירה נתון במידה רבה בידי כלל הכותבים והדוברים.

ב. על העשייה בעברית בימי הביניים

7. גלוי וידוע שהעשייה בלשון אינה תופעה חדשה – ימיה כימי כל לשון. כל דובר וכל כותב עשוי לעשות בלשון במעט או בהרבה. אך לא תמיד יש לנו כלים

16. אחד מאלה היה נחום סוקולוב. די להזכיר את פעולת התרגום המפורסמת שהיה מעורב בה; הוא נטל את הצירוף המקראי "תל אביב" (יחזקאל ג 15) ותרגם בו את "אלטנוילנד" של הרצל, והיה זה שמה של העיר העברית הראשונה. הצירוף המקראי הובן 'הגבעה של עונת הפריחה', בניגוד למשמעו המקורי 'תל [הריסות מתקופת] המבול', כפי שהראה כהן, משמעם, עמ' 30-32.

17. אני מעדיף את הצירוף מְלֵה תְּדָשָׁה או את המילה חֲדוּשׁ על פני המונח תְּחַדִּישׁ. בעיניי זו מילה מיותרת, ואינני זקוק לה כלל וכלל.

18. ספרו של ויס, בשוט לשון, מרכז הרבה נתונים על חידושים ועל מחדשים.

19. הקמת מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה בסמוך לכינונו של המוסד הפכה אותו למרכז הלאומי לחקר הלשון העברית. גם הפעילות של ועדות הדקדוק ועדות המינוח, שנועדו לכוון את התפתחות הלשון העברית החיה, ניזונת בקביעות מפרות העבודה במילון ההיסטורי.

20. אציין שני מאמרים מהדור האחרון שעסקו בעשייה בשני המוסדות הנזכרים: טנא, הכוונת הלשון; דותן, האקדמיה. הראשון עסק במאה שנות עשייה והכוונה בלשון – של יחידים ושל ועד הלשון העברית והאקדמיה ללשון העברית, והשני התמקד בעשייתה של האקדמיה ללשון העברית.

לקבוע מי עשה מה ומה התחדש בידי מי בלשון מהלשונות, ובמיוחד אימתי נעשה החידוש. וכך הם הדברים גם בתולדות הלשון העברית. עם זאת בכל לשון יש תקופות שאפשר לעקוב בהן אחרי העשייה, וכך הוא בתולדות העשייה בלשון העברית. אבוא עתה לעסוק אך בלשונו שלנו.

8. אעיר תחילה כמה הערות על העשייה בימי הביניים, שהייתה נרחבת ביותר; אחר כך אבוא אל העברית החדשה.²¹ חוקרי הלשון וחוקרי תחומים סמוכים העמידו על תוצאות העשייה בימי הביניים. זו התבטאה הן בחידושי מילים הן בחידושי הוראות במילים מהמקרא ומהספרים שלאחריו הן בחידושים בדקדוק. פעמים שהעשייה הזאת נגלית לנו בפעילותם של פייטנים ומשוררים, ופעמים במעשיהם של מתרגמים לעברית ובפעלם של פרשני המקרא והתלמוד ושל כותבי חיבורי שו"ת ופוסקים.²² אסתפק כאן בהצעה של דוגמה מפורטת. תוצאות העשייה המשתקפת בה ניכרות היטב גם בלשון ימינו.

9. אני מתכוון לחידושי צורה הנוגעים למילים מקראיות שלא כל צורותיהן נתונות במקרא, וכאשר כותבי העברית שלאחר המקרא נזקקו לצורות הלא-מתועדות שלהן הם חידשו אותן. הנה דוגמה אחת מני רבות: השם מְגַבְעוֹת מצוי במקרא ארבע פעמים בצורה זו בלבד, וצורת היחיד שלו אינה מתועדת שם. כשנתבקשה לכותבים בימי הביניים צורת היחיד, הם יצרוה בתהליך של גזירה לאחור מצורת

21. ברור שאפשר לדבר על העשייה בלשון בתקופות קודמות בתולדות העברית. כבר אמר בן-חיים בקיצור ובהדגשת יתר: "עצם העלאת 'לשון חז"ל' למעלת לשון ספרות ולשון קודש – הגדולה בעשיות [בלשון] היא" (העשייה בלשון, עמ' 159 הערה 1). קביעה זו הייתה חשובה בעיניו, והוא ראה לחזור עליה במאמרו שמונים שנות, עמ' 123 למעלה.

22. להדגמת חידוש בלשון של פוסק פרשן התלמוד אציין מילה אחת שחידש הרי"ף ונמצאת בחיבורו הגדול "תלמוד קטן". בגמרת הבבלי במסכת עבודה זרה (כ ע"א-ע"ב) נאמר: "לא יסתכל אדם באשה נאה ואפילו פנויה [...] ולא בחמור ולא בחמורה ולא בחזיר ולא בחזירה ולא בעופות בזמן שנוקקין זה לזה". כאשר הרי"ף נדרש להלכה הזאת, הוא הוסיף הבחנה בין עוף ממין זכר לעוף ממין נקבה, כשיצר את המילה עוֹפָה. וזה לשונו: "ולא בחמורה ולא בחמור [כך הוא, בסדר הזה!] ולא בחזיר ולא בחזירה ולא בעוף ולא בעופה בשעה שנוקקין זה לזה". בעבודתו החשובה של עזרא שבט על המהדורה החדשה של הלכות הרי"ף הוא גילה גם נוסח חלופי של השם בנקבה – צורת הבינוני מְעוֹפֶפֶת בתפקיד שם עצם במקום עוֹפָה (שמעתי את הנתון הזה ממנו בשיחה בחודש כסלו תשע"א; לאחר כחודש, בטבת, חזר והביא אותו בהרצאה שנשא לפני עובדי המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית).

הרבים הנתונה במקרא. אנו מוצאים שלוש חלופות שהכותבים בראו יש מיש: היו שגזרו את צורת היחיד מְגַבֵּע, בדומה לצורת הרבים מְגַדְלוֹת שצורת היחיד שלה היא מְגַדֵּל.²³ והיו מי שבראו צורה אחרת – מְגַבְּעָה, בדומה לצורת הרבים מְשַׁפְּחוֹת שצורת היחיד שלה היא מְשַׁפְּחָה. ויש מי שיצרו את צורת היחיד מְגַבְּעַת, בדומה לצורה מְשַׁפְּחוֹת שלה צורת יחיד מְטַפְּחָת.²⁴

10. העדות הקדומה לצורה מְגַבֵּע הידועה לנו לעת הזאת מצויה אצל הפייטן אלעזר בן פינחס, איש המאה התשיעית לספירה. בקדושתא לחנוכה הוא כותב: "בח' [=כחנוכה] פצחו שיר כלולי המגבע".²⁵ הצורה מתועדת גם במדרש עשרת הדיברות (מהמאה העשירית או האחת-עשרה), פרק ד: "כששמע כך הלך ומכר כל אשר לו וקנה מהם מרגלית אחת וקבעה במגבעו", ובמדרש אלכסנדרוס (בן הזמן ההוא), פרק ה; במקור זה השם מְגַבֵּע בא במשפט אחד עם צורת הרבים שלו: "וילבש בגדי מקדון ומגבע על ראשו כמגבעות המקדונים ויעבר את הנהר".

11. עדויות כתובות לצורה מְגַבְּעָה מוכרות לנו מהמאה התשע-עשרה בלבד, כגון "ועל גבו כעין מגבעה (קאפפע)" בספר "תולדות הארץ" ליוסף שיינהאק משנת תר"א (1841).²⁶ וכן "ובעת הקיץ יאות מאד להשים בראש מגבעה העשויה מקש להגן מחום השמש" אצל משה שטודנצקי בשנת תרי"ג (1853).²⁷ ואחריהם משתמש בה גם מנדלי מוכר ספרים בשנת תרכ"ב (1862), ואצלו היא מנוקדת.²⁸ אבל יש יסוד להניח שהתקיימה בזמנים קודמים; המילה מוכרת מהמרכיב העברי בערבית היהודית שהייתה מדוברת במגרב, והיא תועדה בפריפריה הרחוקה

23. כידוע, יש במקרא גם מְגַדְלוֹת (כגון דברי הימים ב לב 5: המְגַדְלוֹת) וגם מְגַדְלִים (כגון ישעיה ל 25).

24. ברוב הטקסטים הנזכרים להלן אין הצורות "מגבע", "מגבעה", "מגבעת" מנוקדות, אך זיקתן הישירה לצורת הרבים מְגַבְּעוֹת שבמקרא אינה מותרת כל ספק שהניקודים המובאים בזה הם ניקודיהן המדויקים.

25. כמעט כל הנתונים המובאים בסעיפים 10-12 לקוחים מהמאגרים של המילון ההיסטורי ללשון העברית של האקדמיה ללשון העברית.

26. שיינהאק, תולדות הארץ, עמ' 335. כאן אין מדובר בהכרח בכיסוי לראש.

27. שטודנצקי, אורחות חיים, עמ' 163. במובאה זו ובמובאה ממנדלי מוכר ספרים המוצעת להלן מדובר בכיסוי לראש.

28. "המְגַבְּעָה (קלאפפמיטצע) [...] עור ראשו יתנפח למעלה כמגבעה בכל עת שירצה" (מנדלי, תולדות הטבע א, עמ' 275).

דווקא.²⁹ כידוע, הפריפריה היא על פי רוב שמרנית ויש בה הרבה צורות קדמוניות, וכבר ראינו דוגמות נוספות לצורות ולפירושים קדמונים שנשתמרו בפריפריה של המגרב.³⁰ על כן יש יסוד להנחה שהשם מְגַבְעָה היה קיים שם מאות בשנים לפני התיעודים שבכתב מאירופה במאה התשע-עשרה.

12. העדות הראשונה לצורה מְגַבְעָת, משנת 1000 בקירוב, באה אצל שמואל ברבי הושענא: "למלתו ישמעון כל תופשי מגבעת" (הספדים, שורה 47). ומצאנוה גם בספרות הקראית אצל לוי בן יפת הלוי: "והחפץ עד שיצא השער מתחת המגבעת והמצנפת ויעשה אותו גדילים" (ספר המצוות, לקט דינים ו, ב), וגם שמואל הנגיד השתמש בה בשירתו: "ומגבעת יהי איש ראש ישיבה" (בשיר "הירהב הזמן ברבי ורבא").³¹ בזמן החדש שב והשתמש בשם הזה משה שטודנצקי בשנת תר"ז (1847): "הערלה היא משתי עורות, זו על גב זו, היינו צד פנימי, וצד חיצוני, כמעשה מגבעת".³²

13. מילון בן-יהודה מביא רק שתי צורות: מְגַבְעָה (כך ניקד, בפתח בכי"ת!)³³ ומְגַבְעָת,³⁴ ומדגים אותן בטקסטים מימי הביניים. ובחתימת הערך באה שם

29. מצאתי אותה בצירוף שבלשון הסתרים במחוז תאפילאלת (ושמעתי מבני קהילות שונות שם – תלמידי חכמים והדיוטות): "(א)זוים לייכהום פלמגבעה" (=הזוים – הולף אותם בכובע, כלומר הסתר את הכסף בכובע). "לייך" (=הולף) היא צורת ציווי ערבית בבניין השני של השורש לייך, שנגזר מהצורה לִיך בעברית (בר-אשר, מוליצי"א, עמ' 236). יושם נא לב שהמשפט כולו בנוי ממילים שאולות מהעברית, אבל הדקדוק הוא ערבי כמשתקף בכל שלושת רכיביו (למילה "זוים" ניתוסף צורן היידוע הערבי – היא נהגית z-zuzim [?al-zuzim]; הפועל "לייכהום" [=לייך + הום] הוא צורת ציווי של הבניין השני בערבית, כאמור, שנתחבר לה כינוי המושא הנצמד לנסתרים; לפני המילה "מגבעה" באות המילית פ' [=פֿ] ותווית היידוע ל־ של הערבית). מבנה הייחוד רווח ביותר בלהגי הערבית המגרבית, כגון "לפדאן – בעיתהולו האדי סהראיין" (=השדה – מכרתיו לו זה חודשים), "(א)שיך – קתלוה זאדארמיא" (=השיח' – הרגוהו השוטרים).

30. בר-אשר, לשונות, עמ' 323–324; בר-אשר, השרח לאבות, במיוחד בדברי הסיכום בסעיפים 39–40.

31. שמואל הנגיד, בן תהלים, עמ' 228.

32. שטודנצקי, רופא הילדים, עמ' 25.

33. המובאה היא מהספר "פענח רזא" (ראה בן-יהודה, עמ' 2776).

34. ראה שם. למעשה נפלה טעות במילון בן-יהודה. הוא מביא את הערך "מְגַבְעָה", ובו מובאות תחילה צורות הרבים מְגַבְעוֹת (מגבעת) מהמקרא, כגון שמות כח 40, ואחר כך צורת היחיד "מגבעת" (ולא "מגבעה" שהובאה כמילת הערך!). כגון "מלך במגבעת

הערה: "ובזמן החדש השתמשו בשם זה לכסוי הראש הארפי [=האירופי], בפרט הגבוה בצורת גליל, וגם לכסויי הראש של הנשים, Hut, chapeau; hat".³⁵ למעשה כל שלוש הצורות חזרו לשמש בזמן החדש. מְגַבֵּעָה כעדויות שהובאו לעיל מחיבורים מאמצע המאה התשע-עשרה, ושתי האחרות, מְגַבֵּעַ ומְגַבֵּעַת, משמשות כמאת השנים האחרונה – מְגַבֵּעַ כחלופה עברית של "צילינדר" בלשון הספרות. עם זאת יש לקבוע שהמילה מְגַבֵּעַ לא השתרשה בלשון, והצילינדר ככל שהוא נחשב בראשי גבירים שומר על לוּעזיותו. אולם השם מְגַבֵּעַת לציון הכובע בעל התיורה ממשיך לחיות עד היום הזה.

על העשייה בלשון בזמן החדש

14. למעשה העשייה בלשון נמשכה כל הדורות בממדים שונים, אבל בתקופת ההשכלה בתולדות העם היהודי ובתולדות הספרות העברית מתחיל עידן חדש בתולדות העברית, והוא מתגבר בתקופת התחייה; עשייה זו נמשכת כיום בצורה נרחבת, ושותפים בה לא רק האקדמיה ללשון העברית וסופרים ועיתונאים אלא גם הדוברים עצמם. פעמים שיש אפילו יצירות מתחרות, כגון תַסְכוּל שבאה מהשטח לעומת הצירוף הקדום פְּחִי נֶפֶשׁ; גְבוּי וּשְׁוּם שעלו מהשטח לעומת תְּמוּכִין וְהַחֲלָה שהאקדמיה ללשון חידשה. בעיקרו של דבר, המונח שהופיע ראשון והתחיל להשתגר – ידו הייתה על העליונה.³⁶

15. החילון ובמיוחד המודרנה, היינו המציאות החדשה ועולם המושגים החדש, הם שהרחיבו את ממדי העשייה, הן ביצירת מילים חדשות הן כמתן משמעויות חדשות למילים ישנות. המילה חֶלוֹנִי גופה עברה שינוי מפליג במשמעות, והיא דוגמה לעשייה בלשון בתחום הסמנטיקה. הצורה חֶלוֹנִי היא גלגול של חֶלוֹנִי –

אדומה" מליקוטים לריה"ל. האם נפלה סתם טעות בהצעת הערך או שמה בתחילה היה הערך "מגבעה" וכותב הערך החליט לוותר עליו בלי שמחקר?
 35. מעניין שמילון אבן-שושן מביא גם הוא שני ערכים: (א) מְגַבֵּעַ (בקמץ) במשמעות 'צילינדר' – אבל טעה וציין אותו כחידוש של העברית החדשה בלבד (הוא מביא שם שתי מובאות מספרים שראו אור במאה העשרים); (ב) מְגַבֵּעַת – הוא מדגים אותה במובאה אחת ויחידה של צורת הרבים מלשון המקרא: ומְגַבֵּעַת (שמות כה 40), ולא הביא כל דוגמה לצורת היחיד מְגַבֵּעַת לא מהעברית הקדומה ולא מהעברית החדשה.
 36. ראה להלן סוף סעיף 23.

שם התואר שנגזר מהשם חל ("חול" בכתיב חסר ניקוד), בתהליך המוכר של היבדלות שתי תנועות אחריות רצופות: [u] ו-[o] או שתי תנועות [o], כמשתקף במילים *חוצון, *תוכון, *ראשון שהפכו חיצון, תיכון, ראשון³⁷ בעברית המקרא. וכידוע, התופעה הייתה חיה גם בלשון חז"ל; היא משתקפת גם במילים זרות, כגון נומוס היוונית (νόμος) שהייתה לנימוס³⁸ (נימוס)³⁹.

16. המילה חלוני היא הצורה העברית של המילה חלוני/חלוני/חלוני הארמית. במילה הזאת מתרגם אונקלוס את המילה חָ; למשל "והזר הקרב יומת" (במדבר יח 7) מתורגם "וחילוני דיקרב יתקטל". מדובר באדם זר למקדש, כלומר מי שאינו כוהן, היינו אדם שאין עיסוקו בקודש אלא בחול. יצוין כי חלוני העברית נודמנה פעם אחת ויחידה בכל ספרות חז"ל: מצאנוה במדרש ויקרא רבא (כד, ז [עמ' תקסא-תקסב]), והוראתה כהוראתה בארמית שממנה היא נשאלה: "אמר רבי שמואל בר נחמני משל לכהן גדול, שהיה מהלך בדרך ונודמן לו חילוני אחד"⁴⁰.

17. בתקופה החדשה משנתבקשה מילה להביע את המושג סקולרי נבחרה המילה הזאת, וכך שינתה את הוראתה. אחת העדויות הראשונות – ולא הראשונה

37. ההיבדלות במילה הזאת משתקפת במקרא גם בכתיב – ולא רק בניקוד – כעדות הצורה רישון (איוב ח 8).

38. סגל, דקדוק, עמ' 37.

39. ההגייה שנשתגרה בלשון בתנועה [u] במקום [o] בהברה האחרונה – נימוס (ויש שהטילו דגש באות מ"ם: נמוס) במקום נימוס – נבעה ככל הנראה מהשכנות לעיצור השפתי [m] שבא לפניו. עיצור שפתי זה גורר אחריו בתהליך של הידמות את התנועה השפתית יותר [u]. כך הוא לא רק בתיבה בודדת אלא אפילו בקטגוריה דקדוקית: בצורות הבינוני של בניין הופעל מעדיפות מסורות העברית את מְפַעֵל (מופְעֵל) ב-[u] על פני מְפַעֵל (מופְעֵל) ב-[o]. מְפַעֵל הוא הניקוד ברוב מכריע של הופעות צורת הבינוני של בניין הופעל במקרא נוסח טבריה, אף שעל פי רוב מסורת זו מעדיפה את התנועה קמץ קטן בהברה סגורה לא מוטעמת שאין בה מכפל, ורק במיעוט קטן של ההופעות באה הצורה מְפַעֵל, כגון מְשַׁקֵּת (מלאכי א 14; משלי כה 26), מְרַאָה (שמות כה 40). זאת ועוד, מְפַעֵל (מופְעֵל) היא הצורה כמעט בכל ההופעות בכ"י קאופמן של המשנה, המעדיף גם הוא את התנועה [o] בהברה סגורה לא מוטעמת על פני התנועה [u].

40. מכל חילופי הנוסח במהדורות מרגליות אציין כאן רק שניים: (א) כנגד "גדול" יש שם גרסה נדירה: "ג(י)בור" (לדעת מרגליות היא הגרסה העדיפה ונשתבשה ל"גדול"); (ב) יש גם כתיב חסר: "חלוני", וביד (=הדפוסים הראשונים של מדרש ויקרא רבה) נשתבשה הגרסה הזאת והייתה ל"חונני".

דווקא – לשימוש החדש נמצאת אצל ברנר בקטע משנת תרע"א (1911): "הואיל ובכלל אין אני מוצא בכל זה אלא שייכות רחוקה להעיקר שלי, כלומר, להכרתי הלאומית החפשית בהוה, שכלה חילונית, אתאיסטית אתיאולוגית".⁴¹ המילה הכתה שרשים בלשון, ואף נגזרו ממנה הפועל חִלְן והצורות המשלימות שלו חִלְן והתחילן וגם הבינוני שם התואר מְחִלְן והשמות חִלוֹן, חִלוֹנִית, הרווחים היום.⁴² ההוראה הקדמונית נשתכחה כליל, ורק מי שמצוי במקורות עשוי להכיר אותה, אבל ספק אם ישתמש בה עוד בדורנו.⁴³

18. אכן בזמן החדש נתבקשו מונחים רבים כדי לתרגם בהם מילים לועזיות שהיו דרושות מאוד לכותבי העברית ולימים גם לדובריה. יש שנלקחה מילה עברית קדומה ונעשה בה שינוי במשמעות, כדרך מה שראינו במילה חִלוֹנִי. ויש שחידשו המחדשים מונח חדש. למשל משעלה הצורך במונח שיקביל ל-Zeitschrift, תרגמוהו תרגום שאילה ויצרו מִכְתָּב עֲתִי – צירוף של שם עצם ותארו. אבל אחר כך הועדף על פניו צירוף הסמיכות פְתָב עֵת, המתאים יותר ללשון הדרורות; כשם שמיטיבי דבר ומשביחי כתוב יעדיפו "מעשה חינוך" על פני "מעשה חינוכי" או "פעולת חבלה" על פני "פעולה חבלנית" ועוד.

19. בתהליך דומה לתרגום Zeitschrift תורגם Kindergarten בצירוף גֵן יְלָדִים. החידוש גרר שינוי משמעות במילה גֵן – מעתה אין היא קשורה רק בעולם הצומח אלא מציינת בית חינוך (או בית ספר) לפעוטות; וגֵנָת אינה מי שעובדת בגינה אלא המורה בגן הילדים. גם המילה המולחמת Wörterbuch תורגמה בתחילה תרגום שאילה מדויק בצלמו ובדמותו של המונח הלועזי על ידי הצירוף סֵפֶר מְלִים, ורק במועד מאוחר הועדף על פניה מונח בן מילה אחת שחידש

41. "בעתונות ובספרות ב", הפועל הצעיר ד, גיליון 3 (אביב תרע"א), עמ' 6-8 (המובאה שהוצעה בפנים מצויה שם בעמ' 7).

42. רוב הצורות האלה ככולן באות במילונים, כגון מילון אבן-שושן.

43. מר דורון רובינשטיין, מרכז מדור הספרות החדשה במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית, אסף חומר רב על אודות המילה הזאת בעברית החדשה ודן בה ובגלגוליה בהרצאה שנשא מטעם האקדמיה. הוא הביא בדבריו בין השאר חלופות שלה ששימשו או שהוצעו לשימוש במחצית הראשונה של המאה העשרים: חִלוֹנִי, חִלוֹנִי (חִלוֹנָאִי, חִלוֹנָאִי), חוֹלְנִי (חִלְנִי), וגם צורות בביטול ההכפלה כגון חִלוֹנִי (המעידה על מעבר של השורש מגזרת ע"ע אל גזרת ע"י). אני מודה לו על שהעמיד לרשותי עותק של דברי הרצאתו לפני שמסרה לפרסום.

אליעזר בן־יהודה – מלון. וכמוהו הם החידושים שעלו בזמנים שונים: עתון ויומן ושְבוּעוֹן וִירְחוֹן וְרִבְעוֹן וְשִׁתּוֹן, ולימים חידש איתמר בן־אב"י את בְּטָאוֹן, שאינה קשורה בזמן כל שהוא אלא שקולה במשקל פְּעֻלוֹן, כמו זְפָרוֹן וְעֶקְרוֹן.

20. כאמור, מאז חידוש הדיבור העברי העשייה נעשתה מקיפה יותר. הצרכים נעשו נרחבים ודחופים. תלמידי בתי הספר היו זקוקים למינוח בכל המקצועות, ולימים נדרשו למונחים עבריים גם המוסדות להשכלה גבוהה, הטכניון והאוניברסיטה העברית, שהחשיבו בעבר את הצורך במינוח עברי ולבם של טובי המורים בהם היה גם במילים זרות. למחדשי הדיבור נדרש אוצר מילים נרחב ביותר. כבר ציין בן־חיים שביאליק, שהיה הדמות המרכזית בגיבוש המילון למונחי הטכניקה של ועד הלשון, החל בעבודתו בתחום הזה עוד בהיותו באודסה, כדי להעמיד אוצר מילים לטכניון.⁴⁴ ביאליק סבר שלשון חיה אינה זקוקה לנרדפים, בוודאי לא בתחום הראליה, וכך נטל את "פטיש, קורנס, הלמות, כילף, כשיל" ועוד וקבעם על שמות כלים שונים זה מזה בצורתם ובתפקידיהם.⁴⁵

21. כללו של הדבר, שתי מגמות עיקריות שולטות בתרגום מילים לועזיות לעברית: יש תרגומי כבואה (תרגומי שאילה), ויש אימוץ של מילים עבריות קיימות המביעות את המושג המדויק בלי שתשתקף בו לשון לעז. להלן אביא כמה דוגמות נוספות. כשביקשו לעבר את המונח "טרנספורמציה", היו ששמו לנגד עיניהם את חיבורה של המילה משתי תיבות: טרנס + פורמציה, ותרגומה באחד הצירופים "שינוי צורה", "עיבור צורה". המונח משמש כידוע גם בבלשנות. היו שהרחיבו את דמיונם המלועז ויצרו את המונח תְּצָרוֹן, ואת שם התואר "טרנספורמטיבי" תרגמו בשם התואר ה"מבריק" תְּצָרוֹנִי.⁴⁶ בזה אמרו שבצורה תְּצָרוֹן במשקל תְּפֻעוֹל התי"ו נושאת על גבה את הטרנס והשורש התנייני צר"ן את הפורמציה. אבל אחד הטובים ביודעי העברית, שהבין אל נכון את המושג, ראה לתרגם את המונח במילה העתיקה גְּלָגוֹל, וזו אכן מביעה את המושג טרנספורמציה לדיוקן.⁴⁷ בדרך דומה אפשר לדבר על המילה "אסקלציה", המציינת הרעה או החמרה במצב. העברית קדמה והיטיבה להביע את הכניסה

44. בן־חיים, העשייה בלשון, עמ' 165.

45. שם, עמ' 166.

46. המילה מופיעה בשם ספרם של חן ודרור, דקדוק.

47. מי שהציע את השימוש במילה גְּלָגוֹל הוא עוזי אורנן (ראה פרטי הדברים לעיל פרק ג

סעיף 29, ג).

למצב כזה במילים כמו הַרְעָה, הַחֲמָרָה, הַדְרָדְרוּת ועוד. אבל מי שראה את הסולם המרומז ב"אסקלציה" הלועזית טבע את המונח הַסְלָמָה (ויש לשאול: מה מכון בזה – ירידה בסולם או עלייה בו?),⁴⁸ וממנו נגזר כידוע הפועל הַסְלִים.

22. שפר חלקם של הרבה תחומים שהמינוח בהם אינו מלועז בפנימיותו. למשל לצורכי בית הספר יצר ועד הלשון את המילון להוראת החשבון, והוא מאופיין בהרבה מילים עבריות עתיקות שקיבלו הוראות חדשות למחצה, משהפכו מונחים מוגדרים וחד-משמעיים, כגון כְּפַל וְחֶלֶק, חֶבֶר וְחֶסֶר, מְנָה וְשֹׁכֵר וכיוצא בהן.⁴⁹ וגם בתחום הספורט נעשה שימוש במילים עבריות מורשות. כאלה הם המונחים נְבִדָל, שוֹעֵר, חֶלֶץ, מְגֵן וְרֵץ⁵⁰ כדור-רגל. ואפילו המילה שוֹפֵט הובאה מאולם בית המשפט אל מגרשי הספורט. בהקשר זה יצוין כי גם מסורות הלשון של עדות ישראל – על פי כתיבי יד ובמסירה בעל פה – הושיטו עזרה לעברית המהלכת: הצורה גָּמַר כקריאת האשכנזים שולבה במונחי הספורט, כמו בצירופים מְשַׁחַק גָּמַר, רִיצַת גָּמַר, ובלימודים בבית הספר התיכון ובאוניברסיטה נשתלבה הצורה גָּמַר⁵¹ כקריאת הספרדים בצירופים בְּחִינַת גָּמַר, עֲבוֹדַת גָּמַר, אבל אין להכחיש את קיומם של הצירופים בְּחִינַת גָּמַר, עֲבוֹדַת גָּמַר. עם זאת אין חסרים כאן מונחים שחלקם הם תרגומי שאילה של מונחים בשפות אירופה, כגון כדור-רגל⁵² (football), כדור-סל (basketball) ודומיהם.

48. הנה ההגדרה שמצאתי במהדורה החדשה של מילון אבן-שושן: "אסקלציה [...] הסלמה, עלייה לשלב גבוה יותר, החמרה".

49. המונחים הללו מצויים ברשימת "מנחי החשבון" בזו"ל ג (תרע"ג), עמ' 78–82. וראה להלן פרק ו סעיף 12.

50. בדור האחרון המונח רץ נעלם מהמילון הזה, משהועדפו המונחים קָשָׁר וּבָלָם.

51. הצורה גָּמַר כקריאת האשכנזים מוכרת היטב (ראה למשל פאה ה, ח). כך ניקד ח"י קוסובסקי ב"אוצר לשון המשנה" שלו את צורת הנסמך, הנקריית מספר פעמים במשנה (מן הסתם על פי מסורת אבותיו). צורת נסמך זו מנוקדת בהרבה כתיבי יד טובים של המשנה בפתח במ"ם – גָּמַר. לקריאת הספרדים גָּמַר יש לא מעט עדויות (ראה למשל בן-טולילה, מסורת טטואן, עמ' 172, 187, וכן בר-אשר, לשונות, עמ' 152; מה שהובא בשני המחקרים הנזכרים ממסורות המגרב ידוע גם מקיבוצים אחרים של בני עדות המזרח ושל הספרדים). גם באיטליה המילה נקראה גָּמַר בהופעותיה במשנה, כעדות דפוס ליוורנו תרע"ט (ראה למשל פאה שם). ראה גם להלן פרק ז הערה 13.

52. כבר הרבה שנים שעיתונאים במדורי הספורט ראו למזג את הצירוף למילה אחת מולחמת – פְּדוּרְגָל. ולימים האקדמיה ענתה אמן אחרי המנהג הזה, אף על פי שכך נוצרה מילה שאין לה משקל עברי, כדרך שאירע לצירוף מְגַדָל אור <מְגַדָלור (הדל"ת מנוקדת

23. חידושים רבים נעשו כמוכן לצורך העברית הכללית, שרוב הדוברים ככולם כותבים אותה ומדברים בה. פעמים שחידושן של מילים גרר חידוש של שרשים חדשים תוך התעלמות מהשורש המקורי, וכך העבירו המחדשים שרשים מגזרה אחת לגזרה אחרת. היו אנשי לשון שיצאו בחריפות נגד החידושים האלה, אבל הלשון והדוברים לא צייתו להם. הרכבת שבה נסעו הדוברים המשיכה לנסוע, והמילים שהם בראו נשתרשו בלשון המדוברת והכתובה. כאלה הן המילים גְבוּי ומְסוּי, ומהן נגזרו הפעלים גְבַהּ⁵³ ומְסָה משורשי ל"י במקום מילים מהשרשים גב"ב ומס"ס, הנתונים בשמות המורשים גַב ומס. דוגמה נוספת היא השם יְשׁוּם והפועל יִשֵּׁם מהשורש התנייני יִשׁ"ם במקום מילה מהשורש שִׁ"ם מגזרת ע"י (או שו"ם מגזרת ע"ו). ואף שהאקדמיה החליטה על תְּמוּכִין במקום גְבוּי ועל הַחֲלָה במקום יְשׁוּם, החיים העדיפו את הצורות שאינן על פי הדקדוק המקובל,⁵⁴ אבל גם אותן מכיר או מכשיר הדקדוק.⁵⁵

24. דוגמה אחרת לסוג הזה של חידוש באה לא מהשטח אלא בידי אחד מגדולי העושים בלשון. היא קשורה בצמד מילים המביע הוראות הפוכות. את המילה יְצוּא חידש ביאליק כדי לעברת את המונח הלועזי "אקספורט", ונגזר ממנה הפועל בכניין פיעל יְצַא, לְיַצֵּא. יצירת השם יְצוּא הובילה לחידוש של שם חדש בשביל העזר כנגדו – "אימפורט". לצורך הזה חידש ביאליק את השם יְבוּא,⁵⁶

בקמץ) או מְגִדְלוֹר (בדגש בלמ"ד שספגה את האל"ף; כך מנקד מילון אבן-שושן), ובמילים מלשון הדיבור – שְׁלִשְׁעַר (> שלושה שער[ים]), שִׁישְׁבֶת (> שישו שבת). כידוע קו בולט בהגיית העברית בדורנו הוא היעלמות גמורה של הכפלת עיצורים, כנהוג בעברית שרקעה אשכנזי. בכל זאת יש זימונים בודדים של מילים שעדיין שומעים בהם הכפלה בפי לא מעט מהדוברים. הדבר ידוע במקום שיש עדיין תחושה של התלכדות של שני עיצורים לעיצור מוכפל אחד, כגון פְּדוּר רְגֵל < פְּדוּרְגֵל. המילה עדיין נהגית בפי דוברים לא מעטים kadurregel ברי"ש מוכפלת. וגם בהגיית הצירוף תָן לו (< תָל לו > תָלו) אני שומע בפי רבים tello בלמ"ד מוכפלת (ניקדתי את התי"ו במילה תָלו בצירי, שכן המילה המולחמת מוטעמת בהטעמת מלעיל, ועל כן הניקוד בצירי הוא הניקוד המתבקש, כמו ההכפלה [העיצור המנוקד בדגש חזק] במילים יְסָפו, יְקָלו, אֲלָה).

53. במקום אחר ראינו שיש עדויות קדומות למעבר של גב"ב אל גב"י (בר-אשר, גיבוי).

54. ראה לעיל בסוף סעיף 14.

55. מעבר של פעלים ושמות מגזרה לגזרה הוא מהלך מוכר בלשון העברית מאז תקופת המקרא. עם זאת אי אפשר להכחיש את העובדה שגם תְּמוּכִין והַחֲלָה משמשות בפי דוברים וכותבים לצרכים לא מעטים.

56. ראה ויס, בשוט לשון, עמ' 63 והספרות המובאת שם בהערות 21–22.

ונגזר ממנו השורש החדש יב"א, וממנו עלה הפועל בבניין פיעל יבֵּא, ליבֵּא. יש מי שסבר שהצידוק לשם יבוא משורש השייך לגזרת ע"ו הוא מקבילו שבמקרא: יקום מן קם משורשי ע"ו.⁵⁷ זו קביעה נכונה, אבל לא הזהות במשקל עם השם יקום הביאה את ביאליק לחדש את יבוא. כידוע, התואר יְמִינִי שנגזר משם העצם ימין נשתנה כבר בעברית המקרא והפך ימְנִי⁵⁸ בשל ההיקש אל בן זוגו שְׂמָאֲלִי.⁵⁹

25. תופעה ידועה היא שבזוגות מנוגדים של מילים עשויה האחת לדמות אליה את השנייה בתצורתה. פעמים שהתהליך קורה רק בזימונם של שני בני הזוג במבע אחד, כגון ומוֹצְאָיו ומוֹכְאָיו (יחזקאל מג 11) במקום וּמְבֹאָיו מן מְבֹא; "ושחמתה מרובה מצילתה" (סוכה א, א), "ושצילתה מרובה מחמתה" (שם ב, ב) – צִילְתָּה באה במקום צִילָה במשנה רק בשמשה עם בת זוגה חֲמָתָה, אבל כשהיא לעצמה היא מופיעה בצורה שעל פי הדקדוק – צִילָה, כמו שמצאנו במקום אחר במשנה: "לא ישב בצילה" (עבודה זרה ג, ח). כלומר במשנת סוכה משתקפת גררה בלבד,⁶⁰ מה שאין כן בצורה יְמִינִי, שהיא כבר צורה קבועה בכל שכבות הלשון,⁶¹ ואנו מדברים כאן על היקש לבת זוגה המילה שְׂמָאֲלִי. בדרך הזאת הלך ביאליק כשטבע את המונח יבוא בן זוגו של יצוא,⁶² ובעקבות יצא בא גם הפועל יבֵּא.

57. בן-חיים, העשייה בלשון, עמ' 170.
58. זו צורתה של שם התואר – יְמִינִי, יְמִינִית – בכתוב ובקרי ב-31 מתוך 33 הופעותיו במקרא, אבל בשתי הופעות הצורה היא צורת הקרי בלבד, והכתיב עוד מקיים את הצורה ביו"ד: "הימיני" (יחזקאל ד 6; דברי הימים ב ג 17). מיותר לומר שבכל 13 ההופעות שמדובר בהן במישהו משבט בנימין – יְמִינִי, בן יְמִינִי, בן הַיְמִינִי – נתקיימה הצורה בתנועה [i], כי כאן הויקה לשם בְּנִימִין היא עיקר, ואין לה כל קשר למילה שְׂמָאֲלִי.
59. ביאליק עצמו דיבר על הזיווג של יבוא עם יצוא (ראה ויס, בשוט לשון, עמ' 63 הערה 22; תינתן הדעת להערתו על מסירת הדברים המשובשת בידי דניאל פרסקי).
60. בן-יהודה מביא את הערך המשוחזר "*צִלָּה" על יסוד הדוגמות ממסכת סוכה. כמה מן החדשים כבר הפכו את הצורה צִלָּה שנולדה מתוך גררה לצורה קבועה והשתמשו בה בלא סימון לבת זוגה חֲמָה (מילון אבן-שושן מביא דוגמות מחיבורים של אברהם שלונסקי ושל משה שמיר).
61. ולא רק במקרא (כמובא לעיל).
62. דוגמה לצמד מילים נוסף כזה שיצא מתחת ידיו של ביאליק הוא הזוג תָּקַע וּשְׁקַע שהוא אימץ לצורך השימוש בתחום החשמל, במקום זָכַר וּנְקָה (נתון זה שמעתי לפני שנים מפרופ' בן-חיים).

קווים נוספים בעשייה בעברית החדשה

26. הנושאים שאפשר וצריך לדון בהם בתחום העשייה בלשון הם רבים ומגוונים; גם הדוגמות המעניינות הן רבות מאוד. אבל אי-אפשר לצאת ידי חובת כל הנושאים או להדגים את כל הסוגים במסגרת העיון הזה. מחמת קוצר היריעה אסתפק בהמשך דבריי רק במספר הערות נוספות שיאירו כמה היבטים בעלי עניין: (א) תודעת המשקל. (ב) חזרה על החידוש. (ג) מילים מולחמות. (ד) על הארמית בעשייה בלשון. (ה) נוטריקונים וגלגוליהם.⁶³

א. תודעת המשקל

27. אין ספק שנתפתחה התודעה המחברת בין המשקל למשמעותו. הדבר משתקף בעשייתם של כל מחדשי המילים, הן מוסדות מוסמכים הן יחידים ובהם דוברים מן השורה. התופעה מתבטאת בלא מעט משקלים; אציין רק כמה דוגמות: (א) מהלך בולט שנתגבש במשקל פֶּעִיל הוא שימושו כמשקל המציין את תארי האפשרות, כגון קָרִיא, שְׁבִיר, שְׁפִיט, וכך הולכות ונוצרות מילים רבות, כגון שְׁמִישׁ במקום בַּר שְׁמוּשׁ, אָכִיל במקום נֶאֱכַל או רָאוּי לְאֲכִילָה, ותועדה גם הצורה גְּנִיב במקום עֲשׂוּי לְהִגְנֵב. ויש אפילו צורה שגררה יצירת שורש חדש מנוטריקון: בְּגִיץ מן בג"ץ. עם זאת גם דרכים קודמות לא נעקרו, כגון בַּר שְׁמוּשׁ (ולאו דווקא שְׁמִישׁ), מְסַתֵּב (ולאו דווקא סָבִיר) שעדיין משמשות.⁶⁴ (ב) השימוש במשקל פֶּעִלָה בעולם המחשבים, שעל פיו נשקלו תְּכָנָה, חֲמָרָה וּלְמָדָה, הוא שהוליד את

63. ראוי היה בהחלט לתת ביטוי לתופעות נוספות המאפיינות את העשייה בלשון, כגון (א) חידושי מילים דמויי צליל למילים לועזיות, כמו ההצעות שנדחו לעברת את המונח "פרוטוקול" בצירוף פְּרִיטִי פֶּל ואת שם המחלה "כולרה" בצירוף חֲלִי רַע. לעתים הוצעו הצעות דומות ומוצלחות יותר שהשתרשו, כגון תרגום המונח hit במילה העברית לְהִיט (לְהִיט), שנמצאה מתאימה ונקלטה היטב בעברית (ראה להלן פרק ז סעיף 11), או עברות המונח "אקוויפר" במונח העברי אֶקְנָה (כמובן בהטעמת מלרע), שנחסט מהשורש קו"י (קו"ה) המשמש במקוה מים – זו הצעתה המבריקה של מלכה זמלי, מהעושות הרבה בלשון (ובכישרון גדול!) במסגרת עבודתה במזכירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית. (ב) שמות לועזיים שלבשו לבוש עברי ונגזרו מהם גם פעלים, כגון "סובסדיה" ו"טלפון" שמהם נולדו סְבִסֵּד, טֵלְפֵן. כידוע, זו אינה תופעה חדשה בלשון; השמות סְפוג וּבְסִיס נשאלו מהיוונית ללשון חכמים והשתלבו במשקלים עבריים, ומהם נגזרו הפעלים סָפַג וּנְסַפְּג, בָּסַס וּהִתְבָּסַס וצורות אחרות. ויש עוד נושאים אחרים שלא הוזכרו כאן.

64. ראה עיונה המקיף והמעמיק של גדיש, שם התואר, וראה גם לעיל פרק ב סעיפים 18–22.

גְּנֵבָה (=תכנה גנובה).⁶⁵ (ג) התבסס מאוד השימוש של משקל מַפְעֵל לציין מכשירים בעקבות צורות קדמוניות כגון מְזַלֵּג ומְשַׁפֵּף, וכך נוצרו צורות כגון מְבַרֵּג, מְגַלֵּחַ,⁶⁶ מְגַהֵץ, מְזַלֵּף, מְצַמֵּד ורבות כמותן. וגם השם מְקַרֵּר היה בפי רבים לְמְקַרֵּר. (ד) בעקבות נְעִרְתָּ, נְסַרְתָּ ופְסַלְתָּ המורשות מדורות קדומים נוצרו בלשון החדשה מילים כמו נְשַׁרְתָּ. ברוח זו הוצעו המילים זְלַלְתָּ⁶⁷ ל-junk food וזְבַלְתָּ⁶⁸ ל-junk mail.⁶⁹

בכל המשקלים שהודגמו כאן בקשת השקיפות הוליכה את הדוברים להצמדת המשמעות למשקל. מבחינה זו העברית החדשה שונה במעט או בהרבה מהלשון הקלסית – לשון המקורות – שלא קיבעה יחס קבוע בין משקל למשמעות אלא במידה מצומצמת.⁷⁰

ב. חזרה על החידוש

28. יש פעולות חידוש בעברית החדשה שהתבררו כמעשה "מיותר"; ובלשון אחר ייאמר כי התברר שהחידוש אינו אלא שידור שני ("שידור חוזר") של מה שכבר

65. יצוין כי פְּעֻלָּה הוא משקל חביב על יונתן רטוש לחידוש שמות מופשטים, כעולה מספרה של אפרת, המילים (כגון עֲקָפָה = פרפרזה [שם, עמ' 639], רְתָעָה = דריכות [שם, עמ' 711] והרבה כמותם), אלא שרוב המילים שחידש רטוש, הגם שיש בהן מילים יפות ומעניינות, נשארר "מילים שלא התבקשו".

66. הדוברים העדיפו על פניה את מְכֹונֵת גְלוּחַ. השם מְגַלֵּחַ מובא במילון אבן-שושן מספרו של שרת, משוט באסיה (עמ' 311), שראה אור בשנת תשי"ח; מן הסתם הניקוד הוא מעשה ידיו של בעל המילון.

67. את המילה הזאת הצייע העיתונאי המחונן אורי סלע המנוח לאקדמיה, והמוסד החליט לא לבזוזה על המונח האנגלי. רוב חברי המליאה סברו שאין צורך לתרגמו ואין לקבוע לו מונח.

68. את המילה הזאת שמעתי מאחד ממקורביי. בדברו על מכול דברי הדואר המיותרים המגיעים לתיבת המכתבים בכיתו רטן ואמר: "כמה זיבולי שכל יש בזְבַלְתָּ ששמים לי כל יום בתיבת המכתבים!"

69. הצורות הללו נוצרו במשקל פְּעֻלְתָּ כדי להביע חומרים פחותי ערך כמו שמות מתקופה קדומה כגון פְּסַלְתָּ, קְצַצְתָּ. עם זאת המשקל הזה כולל גם שמות כמו פְּתַבְתָּ, יְכַלְתָּ, שאינם קשורים בדברים פחותי ערך (ראה העיון שנכתב על המשקל הזה בלשון המשנה: בראשר, מחקרים, ב, עמ' 269–277, ובמיוחד בסעיף 7 בעמ' 275). מכל מקום שתי המילים – זְלַלְתָּ וזְבַלְתָּ – נותרו בפי מציעיהן בלבד.

70. האמירה שבמשפט האחרון טעונה הרחבה. אני מקווה שיסתייע בידי להרחיב את הדברים האלה במקום אחר.

נתחדש בדורות קדומים. אבהיר את דבריי בשתי דוגמות: (א) כשנתבקשה מילה עברית למונח "טיפ" (tip), הציע המציע את המילה תָּשֶׁר – חידוש יפה ושקוף בגלל דמיונו למילה תְּשׁוּרָה. בפועל אינני בטוח שהוא משמש בפי נותני הטיפ ומקביליו. לפי התרשמותי הוא מהלך בעיקר בעברית של התשבצים, כמו מילים אחרות שעיקר חיותן בתשבצים ובתשחצים למיניהם.⁷¹ לענייננו חשוב לציין כי התברר שהשם תָּשֶׁר⁷² מצוי ביותר כבר בפיוט הקדום,⁷³ כגון "כופר משלו אתן לו תשר" (אלעזר הקליר, שבעתות לארבע פרשיות, אשכול אווי, שקלים, שורה 25). מי שחידש את תָּשֶׁר נמצא משדר שידור שני את מה שחידשו הפייטנים. (ב) וכאשר נתבקש מונח לתרגם בו את המכשיר המספק מים קרים והמהלך בפי כול בשמו האנגלי cooler, הציעו את המונח מְקָר, העשוי במשקלו ובדמותו של בן זוגו מְחָם. אלא שלא צריך היה לחדשו, כי הוא מצוי כבר בתוספתא במשמעות זהה אם כי לצרכים אחרים: "נותנין כלי מיקר"⁷⁴ וכלי מתכות על גבי כריסיו של מת" (תוספתא שבת יז, יח).⁷⁵

29. לפעמים הזהות עם מה שיצרו ראשונים מוצאת את ביטויה גם בתופעות מן הדקדוק. אפרש את דבריי בדוגמות ידועות: רבים מדוברי העברית החדשה, בני הדור הקודם, מכירים שני פעלים בבניין התפעל שאינם על פי הדקדוק המקובל: מצוי בהם העיצור ביי"ת בלא דגש. הפועל האחד הוא הַתְּחַבֵּר בבי"ת רפה, שמשמעותו 'נעשה חבר' – זו צורה מובחנת היטב מהצורה הרגילה הַתְּחַבֵּר בדגש בבי"ת (בפי רוב הדוברים אין הוא ממומש עוד כדגש חזק); הַתְּחַבֵּר מציין כל חיבור באשר הוא ולא היעשות חבר. הפועל השני הוא הַשְּׁתַבֵּץ במשמעות 'אחזו השבץ'. הפועל הזה נבדל באופן ברור גם במשמעו מהפועל הרגיל הַשְּׁתַבֵּץ,

71. ראה להלן הערה 96.

72. גם מילה זו וגם מְקָר המוזכרת להלן אינן מנוקדות בעדים של החיבורים הקדומים. אבל הניקודים המוצעים להם במאגרי המילון ההיסטורי נראים מכוונים למה שחידשו הקדמונים.

73. במאגרים של המילון ההיסטורי ללשון העברית מצויות מעל חמש־עשרה הופעות של השם בפיוטים קדומים.

74. צירי בהברה פתוחה לא מוטעמת נכתב כתיב מלא יו"ד בדרך שיטה בכתבי היד של ספרות חז"ל. וגם כאן כל עדי הנוסח של התוספתא גורסים "מיקר" ביו"ד.

75. לאחרונה חידשה האקדמיה את המונח מְרֻן מהשורש רו"י, כמו מְקַשֵּׁן מהשורש קש"י (ראה דף "למד לשונך" 85 באקדם 42 [כסלו תשע"א], עמ' 4), כדי לתרגם את המכשיר שיש בו גם מחם וגם מיקר.

שעניינו 'השתלב'. לא הרי מי שהִשְׁתַּבֵּץ בעבודה כהרי מי שהִשְׁתַּבֵּץ בעבודה. הראשון מסור לטיפולם של מנהל העבודה ושל החשב משלם השכר, והשני לטיפולם של רופאים בבתי חולים. לפי ששני הפעלים הִתְחַבֵּר והִשְׁתַּבֵּץ⁷⁶ נגזרו מהשמות חֵבֵר, שְׂבָץ, נשמרה בהם הגיית הבי"ת הרפה שבשמות שמהם נגזרו, וכך נמצאת משמעותם שקופה וברורה, אף שתצורתם אינה מקובלת.

30. מחקר מסורות הלשון לימדנו שבעברית הקדומה – אולי כבר במקרא, אך בוודאי במסורות שונות של לשון חכמים שבכתב ושבעל פה ובמסורת השומרונים⁷⁷ – כבר נהגו צורות כאלה בבניינים פִּעַל וּנְתַפְּעַל.⁷⁸ הנה כמה דוגמות מהמשנה: רָקַן, מְאָבְקִים, נְתַאֲכַל, נְשַׁתְּפָה⁷⁹ (ולא רָקַן, מְאָבְקִים, נְתַאֲפַל, נְשַׁתְּפָה). מקצת מהפעלים האלה נגזרו ממילים אחרות. למשל נְשַׁתְּפָה – הפועל המתאר את מי שהיה שוטה והחלים – נגזר ככל הנראה מהבינוני שם התואר שְׁפוּי,⁸⁰ והפועל מְאָבְקִים, שעניינו פיזור אבק על אילנות, נגזר כנראה מהשם אָבַק.⁸¹ אך מצויים בשני הבניינים גם פעלים שלא נגזרו משמות או מתארים. כעצם מדובר בבניינים פִּעַל (פִּעַל)⁸² וּנְתַפְּעַל בלא דגש בעי"ן הפועל – בני הזוג (או החלופות) של הבניינים הידועים פִּעַל וּנְתַפְּעַל הרגילים, שהעיצור השני שלהם מוכפל (דגוש בדגש חזק).⁸³ כך הוא הפועל נְתַאֲכַל, הנאמר על קרבן שאופל על ידי האש. בין כך ובין כך גם בעברית העתיקה וגם בעברית החדשה

76. שתי הצורות מתועדות במילונים. למשל מילון אבן-שושן במהדורתו החדשה הביא את הצורה הראשונה כהוראה ג של הִתְחַבֵּר בבניין התפעל וציין: "בדיבור בהיגוי ב' רפויה, כאילו בניין התפעל", והדגים: "ילדי השכנים הִתְחַבְּרוּ מהר מאוד" (ניקד את החי"ת בפתח, אף שהבי"ת אינה דגושה), ולצורה השנייה העמיד ערך נפרד: "הִשְׁתַּבֵּץ [בלשון הדיבור] שְׂבָץ, קיבל שְׂבָץ". גם כאן ניקד את האות שלפני הבי"ת (ניקוד מוטעה) בפתח.

77. בן-חיים, עואנ"ש, ה, עמ' 82–83 (בניין פיעל "קל העין"), 84–85 (נתפעל <נפעל] "קל העין"); מורג, שומרון ותימן.

78. בר-אשר, מחקרים, ב, עמ' 13–19 (סעיפים 17–24).

79. ראה שם.

80. בן-טולילה, לשון המשנה, עמ' 52, 77 (הערה 330), 126.

81. בר-אשר, איטליה, עמ' 70 הערה 161.

82. במסורת שומרון הצורה בעבר באה בתנועה [a] בעיצור הראשון (בן-חיים, עואנ"ש, ה, עמ' 82–83).

83. ראה הדיון הנזכר בהערה 78.

מצויות צורות בבניין נְתַפְעַל/הִתְפַּעַל⁸⁴ שאינו דגוש בעיין הפועל. לענייננו ולעיוננו כאן, לא גורמי צמיחתן של הצורות ולא היקף התופעה בשתי התקופות עיקר, אלא הזהות הדקדוקית המשתקפת במה שעשו דוברי הלשון בשני הזמנים היא העיקר בבירור הזה.

31. הבאתי את שתי המילים תָּשַׁר וּמָקַר ואת שני הפעלים הִתְחַבֵּר וְהִשְׁתַּבֵּךְ כדי להראות את חיותה של העברית בימינו. שני השמות תָּשַׁר וּמָקַר מראים שדוברי העברית שאינם נטועים מעבר לים ומעבר לאוקיינוס ושחושם הלשוני מפותח, יש בהם כוח מדמה של מילה לחברתה בכל הקשר נתון, והם מסוגלים ליצור מונח מוצלח ברוח לשון המקורות ובדקדוק עברי ראוי. שבח הוא להם שהתמצאותם בלשון העברית ובכלליה הביאה אותם ליצור צורות המכוונות למה שכבר יצרו הראשונים. גם גזירת שני הפעלים הִתְחַבֵּר, הִשְׁתַּבֵּךְ משמות עצם ושמירת הזיקה לשמות חֵבֵר וּשְׂבָךְ בהגייה חוככת של הבי"ת משקפות תופעה ידועה בלשונות, ובמיוחד בלשונות מדוברות. וגם בזה נמצא מהלך שהוליד צורות דקדוק דומות או זהות בשתי תקופות של העברית כלשון חיה.

ג. מילים מולחמות

32. אי-אפשר להכחיש את עובדת קיומן של מילים מולחמות בעברית החדשה, כגון דִּחְפּוֹר, רְמָזוֹר, יִרְקוֹר, מְגִדְלוֹר, עֲרִפְיָח ועוד.⁸⁵ התופעה ידועה כבר בעברית הקדומה. המקרא מעיד עליה במקום שמופיע בו צירוף סמיכות בארמית ותרגומו לעברית: אנשי יעקב עושים גל אבנים,⁸⁶ לבן קורא לגל יְגַר שֶׁהִדוֹתָא, ויעקב קורא לו גִּלְעָד.⁸⁷ כידוע, התופעה הייתה רווחת מאוד בשמות פרטיים, כגון יִרְבָּעָם, פְּדָהצוֹר וְעַמְיִשְׁדִי, אך הייתה נדירה מאוד בלשון הכללית. וכשם שבמקרא התופעה היא שולית ונדירה בלשון הכללית, כך הם הדברים גם בלשון חכמים. מצויות בה אך מעט מילים מולחמות. דוגמה יפה היא הצטרפות שתי המיליות מָה + שֶׁ- עם הכינוי הוא למילה אחת – מִשְׁהוּ. זו משמשת כשם עצם לכל דבר, ואפשר גם לספור אותו כפי שמצאנו בבבלי: "גובהה עשרה טפחים ורוחבה ששה

84. ההבדל בין נְתַפְעַל של לשון חכמים (כגון נְתַאֲכַל, נְשַׁתְּפָה) להִתְפַּעַל של העברית החדשה (הִתְחַבֵּר, הִשְׁתַּבֵּךְ) הוא שולי בהקשר הזה.

85. רובן ככולן משמשות בלשון החיה.

86. "ויאמר יעקב לאֲחֵיו לקטו אבנים ויקחו אבנים ויעשו גל" (בראשית לא 46).

87. שם שם 47.

טפחים ושני משהויין" (עירובין פז ע"א).⁸⁸ וכך הוא גם בעברית שלנו; תופעת המילים המולחמות מצויה במידת מה. ויש שהיא קשורה בתרגום מלועזית של צירוף בן שתי מילים.

33. אכן בימינו נתחדשו דְּחָפוֹר וּרְמָזוֹר ומילים אחרות כפי שציינו לעיל. ויש גם צירופים של מילית ותואר פועל, כמו הרצף עַד כָּאן שהוליד את הפועל עֲדָכָן וצורות נוספות – עֲדָפוֹן, עֲדָפְנִי ועוד. ומצאנו גם הלחמה של שתי המיליות מִן ועד, שיצרה את השם מְנַעַד (מְנַעַד) בתחום המוזיקה. מילה מולחמת שמהדהד בה המבטא המהלך היא מְדָרְחוֹב (ושמעתי גם את ההגייה מְדָרְחוֹב⁸⁹), שבה הולחמו מְדָרְכָה בכ"ף וְרָחוֹב בחי"ת למילה אחת בשל שיתוף של שני הגייים זהים בשתי המילים – [r] ו-[x],⁹⁰ בידי מי שהוגה את שני העיצורים חי"ת וכ"ף הגייה אחת.⁹¹ בדרך דומה נולדה המילה בּוֹחֵק כהלחמה של בּוֹכָה + צוֹחֵק.⁹² עם זאת לא מעט מילים מולחמות נשארו בגדר הצעה ערטילאית. אציין אך שתי דוגמות כאלה. כאשר צץ המושג שמאפיין את הדור שלנו high technology, היו שתרגמוהו ב"טכנולוגיה מתוחכמת",⁹³ והאקדמיה ללשון העברית הציעה את הצירוף "טכנולוגיה עלית", וזה נתקבל על ידי כמה מהנזקקים למונח. אבל לא זה ולא זה יכלו להתמודד עם המונח המקוצר הַיִטְק. כשהמונח הנזכר עמד לדיון באקדמיה, שלח לי אחד החברים מכתב ובו הציע את המונח המולחם טְכָרוֹם,⁹⁴ העשוי להיתפס כשם עברי משורש מרובע. עניתי לו שהצעתו יפה, אבל שהַיִטְק כבר גבר עליה וספק אם תתקבל ותשתרש. כזה הוא המונח שְׂאָבֵק שהציע הלל

88. הצירוף "ושני משהויין" מצוי שם עוד פעם. במילון אבן-שושן הובאו שתי מובאות מהעברית החדשה, ובהן צורת הרבים במ"ם סופית: "משהויים".

89. זה הניקוד המובא במהדורה החדשה של מילון אבן-שושן.

90. אגב, בדרך דומה נוצרה המילה חֲכָמוֹר (חֲכָם + חָמוֹר); משותפים לשתי המילים העיצורים כ"ף רפה ומ"ם בראשונה וחי"ת (בהגייה חכית ככ"ף חוככת) ומ"ם בשנייה (ראה אורנן, חידוש מילים, עמ' 98).

91. שמתי לב שלא מעט מיודעי ההגייה של חי"ת לועזית הוגים את המילה בחי"ת לועזית, אף שטעם ההלחמה נפגם מאוד.

92. לאחרונה מצאתי את המילה כתובה ברשימה של מנחם בן "האדם הבוחק" (מעריב, מוסף ספרות, ט' באייר תשע"א [13 במאי 2011], עמ' 27): "כל זה הופך את קובי אריאלי לליצן מצחיק-עצוב. מה שקרוי 'בוחק' (בוכה-צוחק) מוצלח".

93. כך שמעתי מפרופ' חיים הררי, שהיה בעבר נשיא מכון ויצמן למדע ברחובות.

94. אהרן אמיר המנוח הוא בעל ההצעה הזאת.

הרשונים בתשבציו לפני עשרות בשנים. זה שם מולחם מהפועל שָׁאָב ומהשם אָבָק, ששני העיצורים אל"ף ובי"ת משותפים להם.⁹⁵ יש מי שיגיד שמדובר במונח מוצלח, אבל המילה הייתה חיה רק בתשבציו של מחדשה בימים עברו, ושם היא גם מצאה את מותה. הלשון המהלכת העדיפה על פניה את הצירוף שוֹאֵב אָבָק.⁹⁶

ד. על הארמית בעשייה בלשון

34. במחקר מקיף שראה אור כלפני חמש־עשרה שנה נחקר "מקומה של הארמית בעברית החדשה".⁹⁷ בין השאר נידונו שם שני תפקידים בלשניים שהיא מילאה וממלאת בעברית שלנו מאז תחיית הדיבור העברי.⁹⁸ התפקיד הבלשני הראשון: מקומה של הארמית בכפלות בעברית החדשה. כידוע, כפלה היא שימוש בזמן אחד ובשפה אחת בזוג מילים משתי לשונות – אחת מקור ואחת תרגום. יש בה בעברית שלנו זוגות רבים כאלה, שאחת ממילותיהם עברית והשנייה היא תרגומה בארמית.⁹⁹ פעמים הרבה שהלשון מקבעת בכפלה שני גוני משמעות. על פי הרוב המילה העברית מציינת את ההוראה הבסיסית או את המשמעות הכללית, שהיא המקורית, והמילה הארמית מציינת גוון מיוחד של המשמעות שהתבקש בלשון החיה. יש בעברית שלנו מספר רב של כפלות כאלה. למשל קִיץ העברית ממשיכה לציין בעברית את העונה החמה, וקִיט הארמית עברה לציין את העונג והמנוחה של העונה הזאת. ומשנתקבעה ההוראה הזאת נוצרה המילה קִיטָנָה, ולא הייתה עוד כל מניעה לומר

95. כמו דְחָפּוּר – המבוסס על הפעלים דְחַף ודְחַף, ששני העיצורים ח"ת ופ"א משותפים להם. אציין כי כאשר חידשו בבנק דיסקונט את המונח פֶּסֶפֶר לתרגום של teller (=הקופאי בבנק), שמעתי מפקידים אחדים בבנק שני הסברים ששמעו בשם המציעים: (א) פֶּסֶף + דָּר, כמו סְמֶרְטוּטֶר (סְמֶרְטוּט + דָּר). (ב) הלחם של שם ופועל: פֶּסֶף + סֶפֶר, ששני העיצורים סמ"ך ופ"א רפה מחברים אותם למילה אחת.

96. פרשה לעצמה היא מילים שכל חייהן הם בתשבצים; רבות מהן אינן עולות לשימוש בחיים כלל. הרצאה מעניינת ומלומדת על העברית בתשבצים נשאה אסתר גולדנברג בכינוס על הלשון העברית ועל לשונות היהודים שארגנה המחלקה ללשון העברית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב בבאר-שבע בחודש תמוז תשנ"ט. מטעמים השמורים עמה הרצאתה לא נתפרסמה.

97. לעיל פרק א.

98. שם, סעיפים 44–49.

99. פעמים שיש אפילו שלשה של מילים (ראה למשל מה שנכתב להלן בהערה 103).

גם קִיט חֲרָפִי. וכך בזוג שְׁאֵלָה וּשְׁאִילָתָה. שְׁאֵלָה העברית משמשת בהוראה המקורית הכללית, ולעומת זאת שְׁאִילָתָה יוחדה לשאלה פורמלית בדיונים במוסדות השלטון או בגופים אחרים. המציג את השאליתה מבקש מבעל הסמכות מענה מוסמך ומחייב לשאלתו. עוד כפלה היא הזוג צִפְרָן וּטְפָר – צִפְרָן העברית נשארה בהוראתה המקורית, וּטְפָר הארמית קיבלה צורה עברית – טְפָר – ומציינת את ציפורניהם (המאיימות) של בעלי חיים. ואזכיר גם את הזוג הוֹצִיא וּנְפִק או הַנְפִיק. הוֹצִיא העברי משמש בכל מקום שיש הולכה מהפנים החוצה, אבל נְפִק והַנְפִיק משמשים להוצאה לאור של בולים, של מטבעות ושטרות ושל מניות ואיגרות חוב לבורסה. וכאמור, הדוגמות הן רבות.

35. התפקיד הבלשני השני שהארמית ממלאת בעברית החדשה הוא אספקה של מיליות כדי לתרגם תחליות מהאנגלית ומשפות אירופיות אחרות – קדומות וחדשות. למשל המיליות קָדַם וּבָתַר (ויש הוגים בָּתַר) נשאלו כדי לתרגם בהן את התחליות pro ו-post, כמשתקף בצירופים קָדַם-מְקַרְאִי, בָּתַר/בָּתַר-מְקַרְאִי. והתחליות תָּד, תָּלַת מתרגמות את התחליות tri-ו-mono, כמו במילים תָּד-גוֹנִי (ובתיבה אחת: תָּד-גוֹנִי), תָּלַת-אוֹפֵן ועוד. וכך גם התחלית תַּת – כמו במילה תַּת-תָּקְנִי ועוד – שעלתה כנרדפת תרגום של sub.¹⁰⁰ מי שיידרש למילוניו של ראובן אלקלעי ימצא שם עשרות מילים בעלות תחליות שנקלטו ומילים כאלה למכביר שלא נקלטו.¹⁰¹

36. כאן אני בא לומר כי בבחינה נוספת של שני התפקידים הנזכרים שהארמית ממלאת בעברית החדשה מצאתי הבדל ברור ביניהם בממד הדיאכרוני. אפרש את

100. מיותר לומר שלא כל התחליות בעברית החדשה הן מהארמית. יש ויש גם מיליות עבריות מקוריות שמשמשות כתחליות, כגון אֵי שבצירופים אֵי-נַחַת, אֵי-סֶדֶר, שהיא גלגול של אֵי (>אֵין) הידועה מהצירוף אֵי אֶפְשָׁר של לשון חז"ל; וכן טְרוֹם – צורת הכתיב של המילה הרגילה טְרוֹם שנקרתה פעם אחת במקרא: "בטרום (קרי: בְּטָרוֹם) יכיר איש את רעהו" (רות ג 14) – כמו בביטויים טְרוֹם-מְהַפְכֵנִי, טְרוֹם-מוֹדְדֵנִי.

101. למשל בספרו מילון עברי-אנגלי הביא מעל עשרים צירופים הפותחים בתחלית קָדַם, כגון קָדַם-אֲזוֹנִיתִי, קָדַם-כְּתָבִי, שנשארו צפונים שם וכמעט שאיש לא פגשם. באלה הפותחים בתחלית אֵי הביא מעל שבעים צירופים, ביניהם כאלה שנשתרשו וידועים בעברית שלנו, כגון אֵי-אֲמוֹן, אֵי-דִיּוּק, לעומת אֵי-רְאִיּוּת, אֵי-מוֹחָשׁוּת, אֵי-שִׁנָּה, שרוב דוברי העברית לא שמעו. גם רשימת חידושיו של אלקלעי שריכז ויס (בשוט לשון, עמ' 128–132) כוללת אך מילים בודדות שנקלטו, כגון מְפַתּוּחַ (=עשיית אינדקס), תְּחָקִיר, תְּחָצֵב; היתר נשארו הצעות מתות.

דבריי: שאילת נרדפים ארמיים שסיפקו כפלות בעברית – כמו שאילתם של הרבה מילים וביטויים מהארמית שלא לצורך יצירת כפלות דווקא, כגון השורש שד"ר, שנגזרו ממנו תְּשִׁדֵּר, שְׁדוּר וּשְׁדָרְךָ ועוד, והמילים דָּיֵל, דְּנָשָׁה, חֲבֵרוֹתָא, נְפֻקוֹת ועוד – הייתה מעשה מצוי ורווח בדורות הראשונים של תחיית הדיבור העברי; רבים מהמחדשים ידעו את הארמית שבמקורות היהודיים ושאוּבו ממנה מלוא חופניים מילים ושרשים כדי למלא חסרים בעברית.¹⁰² בימים ההם מספר דוברי העברית עדיין היה מצומצם, ומילה שנשאבה מהארמית סיכויי קליטתה היו הרבה פעמים גדולים כסיכוייה של כל מילה עברית שנשאבה מהמקורות או שחודשה. לעומת זאת היום מיליוני אנשים דוברים עברית וכותבים אותה, ורבים מהם יוצרים בה חידושים, אבל רובם מנותקים מלשון המקורות הכתובים עברית, וכל שכן מהמקורות הכתובים בארמית היהודית לסוגיה. על כן אפשר לומר שבעשרות השנים האחרונות תהליך השאיבה והשאילה מהארמית נתמעט ולמעשה נבלם. וממילא אין לצפות כמעט להופעה של כפלות חדשות שאחת ממילותיהן היא ארמית.¹⁰³ לעומת זאת התחליות כבר נשתרשו, ואיש אינו חושב שהן מילים זרות. יתרה מזאת, הצורך בתחלילות אינו קטן אלא גדל ומתעצם בשל ההצפה של הלשון במילים זרות מרובות תחלילות, ועל כן אפשר לראות שעושים בתחלילות הארמיות – כמו בתחלילות העבריות¹⁰⁴ – שימוש מרובה ונמשך. דומה אני כי רבים מאלה שיצטרכו לתרגם את הצירוף post war יעדיפו את הצירוף בעל התחלילית בְּתֵר־מְלֻחָמָה ולא את הצירוף בלא התחלילית לְאַחַר הַמְּלֻחָמָה. ואם חשיבתם הלשונית של המתרגמים היא בשפה אירופית, הם יעדיפו לומר בְּתֵר־מְלֻחָמָתִי. לאחרונה גם שמעתי את הצירופים תְּלֵת־מְגֻמְתִי וְתֵלֶת־יַעֲדִי, ולא בַּעַל שְׁלוֹשׁ מְגֻמּוֹת או בַּעַל שְׁלוֹשָׁה יַעֲדִים וכיוצא בהם.

37. אם כן הבא לדבר על שני התפקידים הללו שהארמית ממלאת בעברית

102. ראה לעיל פרק א סעיפים 14–35.

103. אפשר לראות שהאנגלית מחליפה את הארמית בהופעת כפלות בעברית. לא אדרש לעניין הזה כאן; אסתפק בהערה קצרה על שתי מילים לועזיות שהן מילה אחת מצד מוצאן המעמידות יחד עם מילה עברית שלשה בלשונונו. תחילה נכנסה לעברית המילה הזרה "פרוטקציה", ושימשה עם השם העברי הַגְּנָה ככפלה. אחר כך נכנסה המילה הזרה פעם נוספת בצורתה האנגלית – "פרוטקשן", וזו משמשת בגון משמעות שונה. ויש עוד כיוצא בזה.

104. ראה למשל את הנאמר לעיל בהערה 101.

החדשה – הכפלות והתחיליות – צריך לשים לב שיש הבדל כרונולוגי בהיקף השימוש בהם: אחד שייך למה שקרא ויליאם פ' אולברייט "עברית חדשה ארכאית",¹⁰⁵ ואחד פועל ביתר שאת בעברית המהלכת בשני הדורות האחרונים. בנושא זה אפשר לחלק את מאה ושלושים שנות העברית החיה לשתי תקופות משנה שוות באורכן פחות או יותר. חדירתן של מילים ארמיות לעברית החדשה והופעתן של כפלות שאחת ממילותיהן ארמית שייכות יותר לתקופת המשנה הראשונה; לעומת זאת השימוש בתחיליות שנשאלו מהארמית נעשה מובהק יותר בתקופת המשנה השנייה.

ה. נוטריקונים וגלגולים

38. תופעה ידועה שצמחה בעברית בדורות קדומים היא כתיבת מילים נפוצות בקיצורים, היינו כתיבת האות הראשונה או האותיות הראשונות של המילה במקום המילה כולה. בהקשר הזה נוצרה כתיבתם של הרבה מילים בראשי תיבותיהן בלבד. כך נוצרו צירופים כמו הקב"ה, להד"ם, הנ"ל ודומיהם. התופעה רווחת כידוע גם בלשון ימינו. למדנו להבחין בין ראשי תיבות, שבהם נקראות האותיות בלבד – כגון מ"פ (יש כותבים מ.פ.) וש"ג, הנקראים מ"ם פ"א ושי"ן גימ"ל – ובין נוטריקונים, היינו ראשי תיבות הנקראים כמילים רגילות, כמו המילה תַּנְּךְ, שממנה נגזר שם התואר תַּנְּכִי, והמילה חַזְּל, שממנה גזרו את חַזְּלִי. וכבר נידון הנושא בהעמקה רבה בידי אורי תדמור.¹⁰⁶

39. אין ספק שנתרבה ומתרבה השימוש בראשי תיבות ובנוטריקונים בעברית החדשה. לשון הצבא מלאה ראשי תיבות, כגון סמ"פ (הנקרא סמ"ך מ"ם פ"א), מ"כ (המבוטא מ"ם כ"ף וגם מ"כ, ובמיוחד ברבים: מ"פים), וגם בלשון הכללית מרובים ראשי התיבות, כגון ש"ב (המבוטא שי"ן ביי"ת); ולפעמים אפילו מוצאים

105. זוכר אני היטב כי במושב הפתיחה של הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות, שהתקיים בקריית האוניברסיטה העברית בגבעת רם בקיץ תשכ"ה (1965), נשא פרופ' אולברייט דברי ברכה בשם המלומדים מחוץ לארץ. הוא הזכיר את העובדה ששהה בשנות העשרים של המאה העשרים בארץ ואף יודע הוא לדבר עברית חדשה, אלא שראה שחלו בה שינויים ארבעים שנה אחר כך, ואמר: "אדבר אנגלית לפי שהעברית שבפי היא עברית חדשה ארכאית". הייתה זו אמירה מוגזמת, אבל מי שייאחז בה יוכל למצוא לה מעט צידוקים.

106. ראה תדמור, הנוטריקונים, וכן להלן פרק ו סעיפים 27-30.

ראשי תיבות שנכתבים באותיות עבריות ונקראים באנגלית, כגון יב"מ, שקוראים אותו איי-בי-אם (IBM), וכן דד"ט, שקוראים די-די-טי (DDT).¹⁰⁷ ומרובים ביותר הנוטריקונים החדשים, כגון מִנְפָּ"ל; ונגזרו ממנו צורות אחרות, כגון צורת הנקבה מִנְפָּ"לִית והתואר מִנְפָּ"לִי והשם המופשט לציין המקצוע והמעמד מִנְפָּ"לוּת. יש באלה גם צורות ששינו את הדקדוק, כגון שִׁבְ"פ, חִ"פ, מִ"פ, רְסִ"פ ועוד בעיצור דגוש (סותם) בסוף המילה.¹⁰⁸

40. היו שהציעו לכתחילה יצירת מילים הבנויות על עקרון הנוטריקון, כגון לְעֻלָּן (=לא עם לא נגד) לעברות "ניטרלי",¹⁰⁹ לְבֻלָּח (=לא בשר לא חלב) כמונח עברי במקום המילה שנכנסה מיידש פְּרָוָה (פארווע). שתי המילים האלה לא נקלטו בלשון. עם זאת כאן וכאן היו יצירות מוצלחות מאוד, שהגרשיים ניטלו מהן מלכתחילה או נשמטו מהן במשך הזמן, כנוטריקון תְּפּוּז במקום תְּפּוּחַ זָהָב¹¹⁰ – מילה שהייתה לתְּפּוּז בלא גרשיים, ומדהדת בה המילה פֶּז. ואחר כך נגזר ממנה גם שם הצבע תְּפּוּז.¹¹¹ כזה הוא שם הדרגה הצבאית סֶמָל, שמלכתחילה נבנה

107. הקיצור הזה חזר לשימוש בשנים האחרונות בשיח על קליטת העולים בשנות החמישים, בהתרסה על קולטי העולים שריססו אותם בנמל חיפה כדד"ט.

108. ברור שבדרך זו נשמרת שקיפות המילים שמהן מורכב הנוטריקון, שכן בהגיית הנוטריקון נשמר העיצור הסותם הפותח את המילה האחרונה. לא כך נהגו הדורות הקודמים בדרך כלל. למשל בהצטרפות שלוש המילים תוֹרָה נְבִיאִים פְּתוּבִים לראשי תיבות הנהגים כנוטריקון הכ"ף נהגית חוככת – תְּנַ"ךְ ולא תְּנַךְ. עם זאת ראוי לציין כתיב והגייה אחרים של מילה זו. בפי חכמים בני צפון אפריקה, כמו בקיבוצים אחרים, התנ"ך נקרא בעבר בשם העתיק עשרים וארבעה (או כ"ד) ספרים. כאשר הגיע לשם השימוש בנוטריקון תנ"ך, היו שכתבו אותו בדגש בכ"ף הסופית (תנ"ך), ואף היו שהגו אותה ככ"ף סותמת.

109. החידוש הוא של אליעזר בן-יהודה (ראה ויס, בשוט לשון, עמ' 31 והספרות המצוטטת שם).

110. אורנן (חידוש מילים, עמ' 99) סבור, בניגוד למחדש המילה, שאין כאן ראשי תיבות, שכן המילה תְּפּוּז מכילה חלק מהמילה תְּפּוּחַ. אין זו טענה של ממש, שכן בראשי תיבות מצרפים לעתים יותר מאות אחת של התיבה, כגון רשכבה"ג = רבן של כל בני הגולה (מהמילה האחרונה שולבו שתי אותיות), יאלמ"ס = יש אם למסורת, יאלמ"ק = יש אם למקרא (בשתי אלה שולבו שלוש האותיות הראשונות של המילה האחרונה). ובזמן החדש מצויות צורות כאלה לרוב, כגון ארה"ב = ארצות הברית (לעתים גם נשמע הנוטריקון אָרְה"ב), מְפָח"ש = מפקדת חילות (ה)שדה, מִנְפָּ"ל = מנהל כללי, (מנדלי) מוכ"ס = מוכר ספרים.

111. ראה אבינרי, יד הלשון, עמ' 622-623. הוא ציין שם שהוא עצמו חידש את המילה בשנת תרצ"ב. יש מן האמת בדבריו של אבינרי "תפוז [...]. הרבה מן החדוש יש בה, שכן נוכל

כראשי תיבות (=סגן מחוץ למניין).¹¹² כזה הוא גם הצירוף דִּין וְחֶשְׁבוֹן שהיה לדו"ח ונכתב בלא גרשיים דוּחַ (אך הרבה דוברים¹¹³ הוגים את החי"ת ככ"ף ומבטאים את המילה: דוח [dox]). ההגייה בלא פתח גנובה היא מוזרה ותמוהה, שכן אפילו מילים ערביות שאין בהן פתח גנובה דוברי העברית מפקים פתח גנובה בהגייתן. למשל את שם המשפחה אַל-מַלִּיחַ [Pal-maliḥ] הוגים אַלְמַלִּיחַ [al-mali'yax].¹¹⁴ המילה דוּחַ התקדמה שלב נוסף כשנגזר ממנה הפועל דַּחַח/דוּחַח.

41. גזירת פעלים ממילים שהן נוטריקונים – כמו הפועל דַּחַח/דוּחַח – היא מועטה ביותר. רבים עוד זוכרים את הנוטריקון מְרִ"ץ (מרצ) כשם מפלגה, שממנו גזר פוליטיקאי בעל לשון את הפועל הַמְרִיץ-הַמְרִץ במשמעות 'קיבל את ההשקפות של מפלגת מרצ' בהכרזו "יומרץ"¹¹⁵ רבין,¹¹⁶ כלומר יקבל את דעותיה של מפלגת מרצ. אבל זו הייתה יצירה לשעתי השייכת להיסטוריה הפוליטית ולארכאולוגיה הלשונית. דוגמה נוספת לנוטריקון שנולד בדור האחרון היא יחֶ"צן (יחֶצֶן), הבנויה מראשי התיבות יח"צ (=יחסי ציבור) ומהסופית ךַּן המציינת בעלי עיסוק מסוים, וכך נוצר גם שם ה"מקצוע" יחֶצֶנות. מהשם יחֶצֶן נגזר הפועל יחֶצֶן, ובשנים האחרונות מוכרים ראשי התיבות סמ"ס (הנקראים כאותיות באנגלית: אס־אס־אס [short message service = sms]),¹¹⁷ ומהם נגזר הפועל העברי סַמֵּס, לְסַמֵּס. כיום שומעים יותר ויותר את השם החדש מְסָרוֹן, אבל רק מעטים משתמשים בפועל מְסָרָר, לְמְסָרָר.¹¹⁸

- לראותה לא רק כנוטריקון של תפוז, כי אם גם כשם-עצם משורש פז [...] כדרך שדר' – שליח דרבנן, או – שדר [=שָׁדָר] משורש שדר".
112. קוטשר, מילים ותולדותיהן, עמ' 72, ובמיוחד התוספת החשובה בעמ' 116–117.
113. או ליתר דיוק רוב הדוברים.
114. גם את שמו הפרטי של רב המחבלים הנודע לשמצה נְדִיעַ [wadiʕ] חדאד הגו דוברי העברית בפתח גנובה: נְדִיעַ [wadiya].
115. ברור שזה שורש לעצמו שונה מהשורש מר"ץ הנוטה בנפעל (נמְרִץ – מי שהוא בעל מְרִץ) ובהפעיל ובהופעל (המְרִיץ הוא מי שמעניק מרץ או מזרז משהו, והסביל שלו הוא המְרִץ). מדובר אפוא בשני שרשים הומונימיים ולא בשורש אחד.
116. למיטב זיכרוני יוסי שריד, מי שהיה חבר הכנסת וממנהיגי מרצ, הוא שטבע את הססמה "יומרץ רבין", ואחר כך ראה לומר בשמחה "הומרץ רבין".
117. כמו יב"מ שנקרא איי-בי-אם (כפי שצוין לעיל בסעיף 39).
118. ויש דוגמות נוספות בלשון הדיבור ובלשון החיילים; ואכמ"ל.

דברי חתימה

42. צריך להדגיש עובדה אחת: למעלה משבעים שנה בתקופה הראשונה של מאה ושלושים השנים האחרונות עשו בלשון יחידים רבים, ובהם סופרים ועיתונאים וכותבי פינות לשון וטורים בעיתונות וכותבי ספרי דקדוק רבים. בשני הדורות האחרונים נתמעטו או כמעט נעלמו כותבי טורי לשון בעיתונות.¹¹⁹ רוב היחידים העושים בלשון היום הם הדוברים והכותבים עצמם, ורבים מחידושיהם נשארים עלומי שם. אלה נמצאים בכל מקום בארץ, לא רק בתל-אביב ובירושלים "ערי התרבות" או "ערי הבירה" השונות כל כך זו מזו, אלא בכל מקום. למשל החידוש הנאה צֶהְלוּלִים, לציון קולות השמחה (קולות ה"לו לו לו") הנשמעים בחתונות ובאירועים שמחים אחרים של יוצאי ארצות צפון אפריקה, הוצע בידי תושב העיר שדרות, והאקדמיה ללשון קיבלה את הצעתו.¹²⁰

43. לסיכום, העשייה בלשון בזמן החדש היא מרובת צדדים ומרובת עושים. חקירתה היא משימה נכבדה ואולי אפילו כבדה, וספק אם אדם אחד יכול לתאר את כל מה שנעשה בה תיאור מלא. כל שבאתי לעשות במקום הזה ובשעה הזאת

119. אמנם פועלות באופן סדיר פינות הלשון "רגע של עברית" ברשות השידור ו"באופן מילולי" בגלי צה"ל; את הראשונה מובילה הלשונאית המוכשרת רות אלמגור-רמון, ואת השנייה כותב ומשדר האיש המחויב מאוד ללשון התקנית במסירות ובאהבה ד"ר אבשלום קור. הטור "הזירה הלשונית" של רוביק רוזנטל ב"מעריב" אינו עוסק בהכוננת הלשון אלא בתיאור של ממצאים – הוא מציג ומבאר מילים וביטויים, לא מעט מהם הם לשונות עגה, רובם ככולם צמודי אישים ומאורעות. ויש עוד כל מיני טורים בעלי תפוצה מצומצמת לקהלים שונים, כ"פינת הלשון" המופצת בין השופטים, שכותבת אחת השופטות מבית המשפט בירושלים.

120. מר חיים עוליאל איש שדרות הוא שפנה לאקדמיה והציע את המונח הזה. אציין שד"ר מאיר נזרי, חוקר המנהג של יהודי דרום מזרח מרוקו (במחוז תאפילאלת), אמר לי שרבי שלום אביחצירא (שהיה יליד מלאח תאפילאלת ושימש שנים רבות רבה של הקהילה היהודית בעיר קולומביבשאר בדרום מערב אלג'יריה עד חיסול גולת אלג'יריה בשנת 1962) תרגם את המילה "זגאריט" (z-zgārit), המציינת את קולות השמחה שאנו מדברים עליהם, במילה עברית אחרת – הֶלְהוּלִים. נזרי מסר לי שהוא עצמו מדבר על הנושא הזה בספרו "קהילות תאפילאלת סג'למאסה" העתיד לראות אור בקרוב (ירושלים תשע"ב, עמ' 622-624). לדבריו הוא כותב שם "צהלוּלִים שמחה" בעקבות החידוש שהאקדמיה סמכה את ידיה עליו, אבל מזכיר גם את הצירוף "הלהולי שמחה" ומצטט את הביטוי "קול והלהול" שהובא בספרו של ר"ש אביחצירא "מליץ טוב" (ירושלים תשל"ג, בקטע הכלול אצלו בעמ' קסד-קסה).

הוא להעיר הערות אחדות על היבטים שונים שלה, במיוחד במאה ושלושים השנים האחרונות, מאז החל מתחדש הדיבור העברי במוצאי המאה התשע-עשרה.

44. התמקדתי בעשייה באוצר המילים, אך הבאתי גם ענייני דקדוק, אם כי במידה מצומצמת יותר. אפילו באוצר המילים ובמשמעויותיו יש לא מעט היבטים נוספים שלא הוזכרו כלל.¹²¹ דומה אני כי במה שנאמר כאן יש לא רק תיאור היבטים של העשייה עצמה אלא גם ביטוי לפעלם של רבים ולעשייתם של ועד הלשון העברית ושל האקדמיה ללשון העברית. לא תמיד נודעו – ואם נודעו לא נתפרש שם העושה, בין שמדובר ביחידים¹²² בין שמדובר במוסד מהמוסדות הנזכרים. הדבר החשוב בעיניי הוא שנשמעים כאן היטב הדים לפעילות הענפה שהחזירה את העברית לחיים מלאים זה עשרות בשנים והפכה אותה לשון אִם של מיליוני דוברים.

121. ראה למשל מה שהובא לעיל בהערה 63.

122. באשר לדורות הראשונים יש כמה וכמה עבודות חשובות, כגון אבינרי, כיבושי העברית; ויס, בשוט לשון.